

Jazyková kreativita při tvoření názvů nových prostředků činnosti

Keywords: derivation, composition, names of appliances and tools, neologising

Klíčová slova: derivace, kompozice, názvy prostředků a nástrojů, neologizování

Abstract

The present article investigates ways in which new words are formed to name objects which do not have established names in the Czech language. In particular the author focuses on vocabulary related to the Dedra e-shop, mainly kitchen appliances and objects related to cooking. The vocabulary is examined through the prism of Jaroslav Kuchař's seminal study *Word Formation in the Czech Language* and the author pays attention to all ways of word-formation, including blending. The author concludes that most words in the examined vocabulary were composites, both from local Czech words and hybrids combining a Czech word with a foreign one; derivatives using the “ator” suffix were quite common too. As far as the formal/colloquial level is concerned, some words were neutral while others were colloquial, which – the author points out – seems to have been driven by a desire to be witty. The author also points out that it is not possible to assess how viable the new words will be.

Vývojové tendence současné české slovo tvorby jsou lingvisty sledovány dlouhodobě a velmi zevrubně. Slovní zásoba jazyka je proměnlivá a rychle reaguje na dynamické změny ve společnosti. Důležitým faktorem je bezesporu i vliv cizích jazyků, dnes především angličtiny, která proniká do mnoha oblastí současné slovní zásoby. Některé studie se věnují utváření nových pojmenování na chatu, v e-mailové a SMS komunikaci (např. Svobodová 2005, Jandová 2006), jiné se zabývají komunikací na diskusních fórech (např. Lišková 2008, Chejnová 2009), pozornost lingvistů vzbuzují také neologismy na sociálních sítích.

V této stati si budeme všimnout relativně nových názvů prostředků činnosti, jež vznikly pro účely internetového obchodu Dedra.¹ Naším záměrem je ukázat, byť na omezeném množství lexikálních jednotek, čím byly motivovány, které slovo tvorné

¹ Dedra. On-line: <http://dedra.cz> [cit. 26.02.2016].

postupy se při vytváření pojmenování uplatnily a které slovo tvorné prostředky byly přitom využity.

Základní poučení o jménech prostředků činnosti podává obsáhlá studie Jaroslava Kuchaře v publikaci *Tvoření slov v češtině 2* (Daneš, Dokulil, Kuchař 1967). Jména prostředků pojmenovávají substance, tj. věci, předměty, látky aj., sloužící nějaké činnosti, a proto k této činnosti trvale určené. Pokud jsou určeny k činnosti samé, odvozují se přímo od sloves, případně dějových jmen, pokud jsou určeny k činnosti vzhledem k substanci, tedy předmětu, k němuž se činnost přímo vztahuje, pak se odvozují od substantiv. Výrazným jednotícím prvkem obecné onomaziologické struktury jmen prostředků je účelová modifikace vztahu mezi onomaziologickou bází a onomaziologickým příznakem, tedy mezi tím, co se pojmenovává, a tím, k čemu se báze orientuje (srov. Daneš, Dokulil, Kuchař 1967, s. 171). Účelové pojetí je specifické zejména pro věci, předměty. Převažují mezi nimi věci konkrétní, které slouží zejména k pracovní činnosti (Daneš, Dokulil, Kuchař 1967, s. 174 a 175). J. Kuchař dále zdůrazňuje, že onomaziologický příznak substancí určených modifikací účelového vztahu může být buď jednoduchý, ale diferencovatelný, nebo složený. Pojem účelu je spjat s pojmem děje, a to záměrné činnosti. Vzhledem k tomu, že vztah substance k ději je přímý, je kategorie nositelů dějového vztahu i nejpřirozenější základnou jmen prostředků. Účelová modifikace se však uplatňuje i v některých pojmenováních pojmů zalozených na vztahu substance k substanci, jsou tedy také nositeli předmětného vztahu. Protože vztah substance k substanci je vždy nepřímý, zprostředkovaný, určující substance nevystupuje jako onomaziologický příznak samostatný, nýbrž jen jako určující složka složeného příznaku, jako jeho motiv. Určovanou složkou příznaku je v tom případě dějová modifikace vztahu, kterou vzhledem k její obecnosti není třeba vyjadřovat (Daneš, Dokulil, Kuchař 1967, s. 177). Z komplexní povahy onomaziologické kategorie účelové tedy vyplývá, že fundujícím základem jmen prostředků mohou být jak verba, tak substantiva. Deverbální základy ovšem mají postavení dominující (Daneš, Dokulil, Kuchař 1967, s. 190).

Ze slovesných základů se názvy prostředků činnosti tvoří jednak produktivními sufixy, jako jsou *-č* (typ *rýč, šlehač, vysavač*), *-čka* (*myčka, pračka, vařečka*), *-ka* (*stěrka, škrabka, utěrka*), *-dlo* (*opěradlo, rýsovadlo, splachovadlo*), *-tko* (*chránítka, kružítka, razítka*), jednak středně produktivními sufixy, jako jsou *-ník* (*cedník, nárazník, výměník*), *-ák* (*kluzák, otvírák, smeták*), jak uvádí M. Dokulil v *Mluvnici češtiny I* (1986, s. 247–257).

Produktivnost sufixů *-č* a *-čka* se projevuje i vznikáním nových názvů prostředků, např. *provzdušňovač, zastřihávač, vypalovačka* či *dobíječka* (viz Martincová 1998, 2004). Z konvertovaných názvů jsou nejčastější odvozeniny bez sufixu (*obvaz, výtah*) nebo zakončené na *-a* (*brzda, opěra*), ale i složeniny (*otáčkoměr, tlakoměr, vlhkoměr*).

Některé z uvedených sufixů mohou výjimečně tvořit jména prostředků i od substantiv, např. *-čka*: *sukovačka* ‘stroj na vyvrtávání suků’, *pařezáčka* ‘motyka na pařezy’ (srov. Daneš, Dokulil, Kuchař 1967, s. 202–203) aj. Podobně i sufix *-dlo* s variantami *-adlo, -idlo* tvoří od substantiv názvy prostředků, avšak zřídka: *zubadlo, vrutidlo* (Kuchař 1967, s. 208). J. Kuchař ve svém materiálu uvádí také polyfunkční příponu *-ák*, kterou se od substantivních základů tvoří pojmenování prostředků ve větším množství: např. *názvy hřebů* (*fošňák, laťák*), *nožů* (*duřinák, řípák*), *vozidel* (*hnoják, popelák*), *nádob* (*kafák, uhlák*) aj. Velký počet jmen prostředků se tvoří z adjektivních základů dvouslovného názvu univerbizací: *dobyččák, motorák, nákladčák* atd. (Daneš, Dokulil, Kuchař 1967, s. 226 a 228). Méně často se k tvoření názvů prostředků od substantiv využívá přípona *-ka* s různými variantami: *betonka, šindelka, uhelka* apod. (Daneš, Dokulil, Kuchař 1967, s. 239). J. Kuchař uvádí ještě další sufixy, jimiž je možná derivace názvů prostředků od substantiv, např. *-ník, -ovník, -nice* a rozšířené *-ovnice*. Nezmiňuje však sufix *-č* a jeho variantu *-ovač*, se kterými v posledních dvaceti letech vznikla celá řada názvů prostředků činnosti, jež můžeme najít ve *Slovníku neologismů* (Martincová 1998 a 2004), např. *jogurtovač, palačinkovač, sendvičovač, vločkováč*.

V současné slovní zásobě se vedle přejímání hotových slov (především z angličtiny) stále uplatňuje tvoření nových slov z domácích, příp. cizích základů obvyklými způsoby pomoci odvozování a skládání. Názvy prostředků činnosti (*nomina instrumenti*) označují věci sloužící konkrétní činnosti, jejichž specifickým rysem, jak už bylo řečeno výše, je vyjádření účelu ve vztahu k nějakému nástroji. Zahrnují tedy názvy nejrůznějších nástrojů, náradí a náčiní, nádob, domácího zařízení, přístrojů, strojů a vozidel (srov. Dokulil 1986, s. 245n).

Názvy prostředků činnosti cizího původu byly a jsou ve slovní zásobě češtiny početné, avšak mnohé z nich byly přejaty už jako hotová pojmenování. U některých z nich je zřejmý vztah ke slovesu nebo k dějovému substantivu cizího původu (Dokulil 1986, s. 256). Z cizích přípon jsou nejčastější z latiny převzaté *-or* s variantami *-tor, -átor* (*konvertor, reproduktor, stabilizátor*), vztahující se k cizím dějovým jménům a často současně i k adaptovaným slovesům (*konvertor* – ke *konvertovat* i *konverze, reproduktor* – k *reprodukovat* i *reprodukce* apod.). Z francouzštiny pochází adaptovaná přípona *-ér* (*adaptér, kondicionér, mixér*) s variantami *-tér* (*extraktér*), *-atér* (*fixatér*) a z angličtiny převzatá přípona *-er* (*kontejner, trajler*).

Soubor názvů prostředků činnosti získaný z internetového obchodu Dedra je co do motivace a způsobu utvářenosti rozmanitý. Získaná pojmenování prostředků jsme rozdělili podle způsobu tvoření, základových slov a slovtvorných prostředků do čtyř skupin, pátá skupina má okrajový charakter.

1. Názvy prostředků odvozené z domácích slovesných základů domácími sufixy

Začneme-li pojmenováními odvozenými, pak u domácích slovesných základů byl využit sufix *-dlo*. Vznikl tak deverbativní název prostředku *neprskadlo* od *neprskat*. Je to poklice na pánev, užívaná za účelem zabránit prskání omastku. Podobně je od slovesa *necintat* utvořen další název *necintadlo*, podložka pod vařečky a naběračky, aby se pracovní plocha v kuchyni udržela čistá. Sloveso *cintat* SSJČ

označuje jako obecněčeské s významem ‘slintat, bryndat’ (Havránek 1989, s. 212). Vařečky a naběračky je možné odložit také na *odpočívadlo*. Výraz v tomto případě nevzniká nově, je užit metaforicky.

Od základového slovesa *odtučnit* byl příponou *-ák* utvořen název prostředku *odtučňák* ‘oddělovač tuku’. U této přípony proniká expresivní odstín. Stylisticky neutrální je název utvořený z nedokonavého slovesa *odtučňovat* pomocí přípony *-č*, tedy *odtučňovač*, avšak tento formant využit nebyl. V materiálu korpusu SYN2015 se pojmenování *odtučňovač* vyskytuje dvakrát, avšak v jiném významu.²

Prostředek k rozválení těsta pojmenovaný *rozváleček* měl patrně za základ sloveso *rozválet*. Deminutivní přípona 2. stupně *-eček* vznikla složením formantů *-ek* + *-ek*. Předlohou bylo jistě i substantivum *vál*, které má primární deminutivum *válek* a sekundární *váleček*.

Základem desubstantivní odvozeniny může být substantivum v předložkovém pádě. D. Šlosar zařazuje takové deriváty do kategorie nositelů okolnostních příznaků (srov. Karlík, Nekula, Rusínová 1995, s. 154n). Tak vznikl např. název podložky pod hrnec, *podhrncovník*, odvozenina předponově-příponová. Více derivátů z domácích verbálních, případně substantivních základů internetový obchod Dedra nenabídl, zato však byly využity cizí základy a cizí formanty, nebo domácí základy a cizí formanty.

2. Názvy prostředků utvořené z cizích substantiv cizími sufíxy

Posuzovaný soubor názvů „kuchyňských pomocníků“ poskytl různé možnosti, např. spojení cizího substantivního základu nedějového původu s cizím sufíxem *-átor*. Vznikla pojmenování typu *ananasátor* ‘kráječ na ananas’, *citrusátor* a *dřusátor* ‘odšťavňovače citrusových plodů’, *flaškátor* ‘vakuový uzávěr lahví’, *nanukátor* ‘forma na výrobu domácích nanuků’, *pirohátor* ‘forma na plněné taštičky’. Názvy označují prostředky, jejichž základovým slovem je substantivum, s nímž se jistě činnost koná, aniž by byla pojmenována. Přesto jsou

² Jedná se o pokrm, který by měl přispívat k redukci hmotnosti.

srozumitelné a působí neotřele. U těchto typů se cizí sufix připojil k plnému kmeni substantiva. V materiálu korpusu SYN2015 se zatím nevyskytuje žádný z těchto názvů.

3. Názvy prostředků odvozené z domácích substantiv cizími sufíxy

Cizí sufíxy *-átor*, *-ér* je možné spojovat s českými substantivními základy. Vznikají hybridní odvozeniny tvořené z domácích substantiv a cizích sufíxů. Internetový obchod nabízí *česnekátor* nebo *česnekér*, který usnadňuje loupání česnekových stroužků, dále *hranolkátor* sloužící k ručnímu krájení bramborových hranolků, *jednohubkátor* vytvářející domácí jednohubky a kanapky³, chlebičky, sendviče, *taštičkátor* určený k vykrajování taštiček z těsta. Názvy prostředků reprodukuje tvoření podle cizích vzorů.

Pouze jediné pojmenování s příponou *-átor* je odvozeno z domácího základu verbálního, totiž *napařátor*, určený k vaření a ohřívání pokrmů v páře.

4. Názvy prostředků utvořené skládáním

Výraznou skupinu tvoří složené názvy prostředků činnosti, kompozita. Kompozita vynikají kondenzovaností své formy a explicitností svého výrazu. Proto představují výhodné lexikální jednotky pro vyjadřování odborného stylu vědeckého i popularizačního (Dokulil 1986, s. 451). Onomaziologická povaha vztahu mezi komponenty složeniny je různá. Vztah členů může být nezávislý, souřadný, tak jsou tvořena koordinativa, nebo závislý, podřadný, tak vznikají determinativa (Dokulil 1986, s. 452). Onomaziologickou podstatou této kategorie je, že první člen, komponent složeniny, určuje, specifikuje, modifikuje druh objektu označovaného zadním členem, komponentem, ale

³ Pojmenování *kanapka* je v polštině kalk z francouzského *canape* a do češtiny se dostalo z polštiny. Název obsahuje publikace Zdeňky Sochové a Běly Poštolkové (1994).

může to být i naopak, např. u kompozit s prvním členem verbálním. Přední člen je se zadním spojen konektem. Oba komponenty složeniny jsou buď domácího původu, případně se za domácí pokládají pro svou dlouhodobou začleněnost do českého lexikálního systému, nebo jsou cizího původu, anebo jeden komponent je domácí a druhý cizí, taktéž vzniká složenina hybridní.

4.1. Názvy prostředků složené ze dvou domácích komponentů

Typ S–V (s prvním členem substantivním a druhým verbálním). Verbální základy spoluvytvářejí s prvním členem názvy konvertované s koncovkami podle vzoru hrad: *vejcovar* ‘na přípravu ztracených vajec a vajec natvrdo’, *těstovínovnor* ‘na výrobu těstovin’. Některé názvy jsou utvořeny verbálními základy ze substandardní slovní zásoby: *masošťouch* ‘nástroj s hroty užívaný k propichování masa’, *vzduchocuc* ‘vakuová nádoba’. Vznikla i derivační kompozita, např. *bleskoškrabka*, *salátodímadlo* ‘ruční odstředivka’, obsahující zadní komponent, který může stát samostatně (*škrabka*, *dímadlo*). Lze tedy v tomto případě uvažovat o čisté, vlastní kompozici. Složenina *bleskoškrabka* vyjadřuje prvním komponentem dějovou okolnost (škrábe zeleninu jako blesk). Názvy prostředků *klikošlehátor* (šlehá otáčením klikou) a *vajíčko-nepraskátor* (propíchnutím chrání vejce před prasknutím při vaření) je možné pokládat za derivační kompozita z domácích komponentů s cizím sufixem.

Typ S–S (s oběma členy substantivními): složenina *masomlýn* nahrazuje sousloví *mlýn(ek) na maso*.

K typu V–S (s prvním členem verbálním a druhým substantivním) řadíme složeninu *fcucpoklice* (ke vzduchotěsnému uzavírání hrnců a mís), jež patří k výrazům substandardním.

4.2. Názvy prostředků složené ze dvou cizích komponentů

Do této skupiny patří konvertovaný název *citrusosprej* užívaný k postříkání potravin šťávou z citrusových plodů. Přední člen je adjektivní a determinuje člen zadní.

4.3. Názvy prostředků s jedním domácím a jedním cizím komponentem, hybridy

První komponent je cizí, druhý domácí s domácími sufixy: *citrodímadlo*, *termochňapadlo* ‘ochranná chňapka’, *turbokvedlačka* ‘ruční šlehací metla’.

První komponent je cizí, druhý domácí, ale s cizími sufixy: *citrolisátor* ‘lis na citrony a limetky’, *maxisekátor*, *minisekátor* ‘pro krájení a sekání zeleniny’.

První komponent je domácí, druhý cizí, s cizím sufixem: *jidlotransportér* ‘dóza na přepravu pokrmů’.

První komponent je substantivní, buď domácí, nebo cizí, druhý komponent je rovněž cizí. Jde o slovesný základ *-mat*, který pochází z řecké složeniny *automatos* ‘samohybný’ a má původ v indoevropském kořeni **men-* ‘myslit’. Byla tak utvořena dvě pojmenování: *ptáčkomat* a *roládomat*, ‘silikonové pásky pro přípravu masových ptáčků a rolády’. Vzorem pro tvoření tohoto typu byla složenina *automat*. Užívala se v sousloví s přívlastky neshodnými: *automat na bankovky*, *automat na kávu* apod. Z víceslovného názvu se začal užívat druhý komponent složeniny *-mat* a substantivní základ přívlastku neshodného *bank-*. Vznikla systémově náležitá složenina *bankomat*. Jazykovou hrou pak vznikaly další podobné složeniny: *kávomat*, *mlékomat* a řada dalších, které mohou působit nezvykle, byť jsou tvořeny náležitě (Šrámková 2012).

Lze v tomto případě uvažovat o tzv. blendingu? V angličtině je tento způsob tvoření slov oblíbený a produktivní. Nové slovo (*a blend word*, *a blend*) se vytvoří z částí dvou nebo více jiných slov. Většinou se vynechává konec první složky a začátek druhé, např. *breakfast* ‘snídaně’ + *lunch* ‘oběd’ křížením dává *brunch* ‘vydatná snídaně, lehký oběd nebo svačina mezi snídaní a obědem’; *smoke* ‘kouř, dým’ + *fog* ‘mlha’ – *smog* apod. Někdy se mohou kombinovat i začátky slov, např. *cybernetic organism* ‘kybernetický organismus’ – *cyborg*. J. Šimandl připouští, že blending se podobá mechanickému krácení, ale s významovým rozdílem. Při blendingu je záměrem učinit narátku

na „konkrétní východisková slova“ a v tomto smyslu jde o idiomatické tvoření slov. S blendy se lze setkat tam, kde vzniká poptávka po neotřelých a kreativních pojmenováních. V poznámce 11 téhož textu uvádí, že slovo *bankomat* analyzováno jako blend má strukturu *bankomat*. Vznikla však řada dalších výrazů s komponentem *-mat* pro nejrozličnější denotáty, které něco dávají snadno a rychle (*slevomat, půjčkomat*), takže došlo k perintegraci *bank-o-mat* (Šimandl 2012). Šimandl dále upozorňuje, že v korpusu se nachází asi dvacet slov s *-mat*, jejichž status není vždy jasný (Šimandl 2012). U slova *bankomat* uvažuje o přiklonění. Naše útvary *ptáčkomat, roládomat* i výše jmenované nejnovější doklady mají první komponent nezkrácený, vstupuje do novotvaru téměř celý, druhý komponent *-mat* se stal sufixoidem. Domníváme se, že nejde o typický blending.

5. Spřežky

Vznikají formálním srůstem členů fundujících syntagmat, který není doprovázen morfologickými změnami jejich komponentů (Dokulil 1986, s. 468). Patří k nevlastním složeninám. Daný internetový obchod nabízí prostředky utvořené spřažením větných syntagmat v původním pořadí v jeden ustrnulý výraz substandardního charakteru. Jsou to tzv. citátové (větné) spřežky: *vodnesúklid* ‘nosič úklidových prostředků’ a *vodnesfšecko* ‘chladicí podnos s víkem’.

* * *

Vzhledem k omezenému rozsahu příspěvku jsme se zabývali pouze jednou skupinou prostředků a nástrojů, jež se utvářejí v moderní kuchyni. Nejvíce názvů prostředků činnosti vzniklo skládáním. Početná byla jak kompozita typu S–V z domácích komponentů (*vejcovar*), tak kompozita hybridní s jedním komponentem cizím a druhým domácím (*termo-chnápadlo, turbokvedlačka; citrolisátor, maxisekátor*). Hojně se uplatnily odvozeniny z cizích nebo domácích substantiv dovozené cizím sufixem *-átor* (*ananasátor, nanukátor, pirohátor; česnekátor, hranolkátor, taštičkátor*). Některé názvy prostředků jsou sty-

lově neutrální (*těstovínovtor, salátodímadlo*), jiné jsou stylově příznakové (*bleskoškrabka, fcucpoklice, vzduchocuc*).

Toto moderní neologizování s využitím kombinatoriky různých slovtvorných prostředků svědčí mimo jiné také o snaze vyjádřit se výstižně a humorně. Na základě analýzy pouhého vzorku excerpovaného materiálu lze soudit, že mnohé relativně nové odvozeniny a složeniny přes určitou neobvyklost a nevtitost už pronikly do jazykového úzu. Jejich životaschopnost můžeme však jen stěží odhadnout.

Literatura

- Brückner A., 1970, *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Daneš F., Dokulil M., Kuchař J. a kol., 1967, *Tvoření slov v češtině 2. Odvozování podstatných jmen*. Praha: Nakladatelství ČSAV.
- Dokulil M., 1962, *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*. Praha: ČSAV.
- Dokulil M. a kol., 1986, *Mluvnice češtiny 1, Fonetika, fonologie, morfonologie a morfejka, tvoření slov*. III. *Tvoření slov*, 1. vyd. Praha: Academia, s. 191–516.
- Horecký J., 1990, *Bankomat*. „Kultura slova“, č. 24, s. 285.
- Havránek B., 1989, *Slovník spisovného jazyka českého*. 2., nezměněné vyd. Praha: Academia.
- Chejnová P., 2009, *Snatilkovský slang*. „Jazykovědné aktuality“ XLVI, č. 3 a 4, s. 113–118.
- Jandová E., 2006, *Čeština na WWW chatu*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- Janovec L., Rangelova A., 2005, *Suffixoidy a suffixoidní lexémy u substantivních kompozit*. In: Martincová, O. a kol. *Neologizmy v dnešní češtině*. Praha: UJČ AV ČR, s. 85–98.
- Karlík P., Nekula M., Rusínová Z., 1995, *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: NLN.
- Lišková M., 2008, *Jak si povídají matky v internetové kavárně*. „Jazykovědné aktuality“ XLV, č. 1 a 2, s. 33–38.
- Martincová O., Savický N., 1987, *Hybridní slova a některé obecné otázky neologie*. „Slovo a slovesnost“, 48, s. 124–139.
- Martincová O. a kol., 1998, *Nová slova v češtině. Slovník neologismů 1*. Praha: Academia.
- Martincová O. a kol., 2004, *Nová slova v češtině. Slovník neologismů 2*. Praha: Academia.

- Martincová O. a kol., 2005, *Neologizmy v dnešní češtině*. Praha: UJČ AV ČR.
- Sochová Z., Poštoňková B., 1994, *Co v slovnících nenajdete. Novinky v současné slovní zásobě*. 1. vyd. Praha: Portál.
- Svobodová D., 2005, *K některým současným vývojovým trendům v oblasti české slovo tvorby*. In *Západoslovanské jazyky v 21. století, 2. svazek*, eds. J. Svobodová, D. Svobodová, E. Höfflerová. Praha: PF Ostravské univerzity, s. 129–136.
- Šimandl J., 2012, *Z nepravidelného tvoření slov: mechanické kráčení a přiklání slov, blending*. On-line: <http://www.ujc.cas.cz/miranda2/export/sitesavcr/ujc/veda-vyzkum/vyzkum/gramatika-a-korpus/proceedings-2012/konferencni-prispevky/SimandlJosef.pdf> [cit. 8.05.2016].
- Šimandl J., 2013, *Mechanické kráčení a mechanické skládání; blending*. On-line: http://www.lexiko.ujc.cas.cz/studie/Problemi_na_neologiiata_v_slavianskitezici_109.pdf [cit. 8.05.2016].
- Šrámková Z., 2012, *Máme se bát jazykové automatmánie?* On-line: <http://www.muni.cz/komentare/3004-mame-se-bat-jazykove-automatmanie> [cit. 4.05.2016].